श्रीमद्योगीश्वरमहर्षियाज्ञवल्क्यप्रणीता

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

नारायण राम आचार्य 'काव्यतीर्थ'

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
नई दिल्ली

पुस्तकमिदं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य पुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितम्।

YĀJNAVALKYASMṚTI

OF

YOGĪŚVARA YĀJNAVALKYA

EDITED WITH NOTES ETC.

BY

NARAYANA RAM ACHARYA
KAVYATIRTHA

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
(DEEMED UNIVERSITY)
56-57, Institutional Area, Janakpuri, New Delhi-110 058

याज्ञवल्क्यस्मृतिस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

आचाराध्यायः १

विषयाः	पृष्ठं
उपोद्घातप्रकरणम् १	
टीकाकारस्य मङ्गलाचरणम् ...	१
मुनीनां प्रश्नः	१
षड्विधस्मार्तधर्मः ...	२
धर्मस्य चतुर्दश स्थानानि ...	२
धर्मशास्त्रप्रयोजका ऋषयः ...	३
धर्मस्य कारकहेतवः ...	३
धर्मस्य ज्ञापकहेतवः ...	४
देशादिकारकहेतूनामपवादः...	४
कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे निर्णयः	४
ब्रह्मचारिप्रकरणम् २	
वर्णाः	५
गर्भाधानादिसंस्काराः ...	५
संस्कारकरणे फलम् ...	६
स्त्रीसंस्कारेषु विशेषः ...	६
ब्राह्मणादीमुपनयनकालः ...	६
गुरुधर्माः	६
शौचाचाराः	७
प्राजापत्यादितीर्थानि ...	७
आचमनविधिः	८
प्राणायामविचारः ...	८
सावित्रीजपप्रकारः ...	८
अग्निकार्यम्	९
अभिवादनम्	९
अध्याप्याः	९
दण्डादिधारणम्	१०
भैक्षचर्याप्रकारः	१०
भोजनादिप्रकारः... ...	१०
ब्रह्मचारिणो वर्ज्यानि ...	११
गुर्वाचार्यादिलक्षणम् ...	११
उपाध्यायर्त्विग्लक्षणम् ...	११
ब्रह्मचर्यावधिः	११
उपनयनकालस्य परमावधिः...	१२
द्विजत्वहेतुकथनम् ...	१२
वेदग्रहणाध्ययनफलम् ...	१२
काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनफलम् ...	१३
पञ्चमहायज्ञफलम् ...	१३
नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः ...	१४
विवाहप्रकरणम् ३	
गुरुदक्षिणादानपूर्वं स्नानम् ...	१४
कन्यालक्षणानि	१५
कन्याया बाह्यलक्षणानि ...	१६
कन्याया आभ्यन्तरलक्षणानि	१६
सापिण्ड्यविचारः ...	१७
कन्यावरणे नियमः ...	१८
कन्यादाने वरनियमः ...	१८
द्विजातीनां शूद्रापरिणयन-निषेधः	१८
वर्णक्रमेण द्विजातीनां भार्याकरणेऽधिकारः ...	१९
ब्राह्मविवाहलक्षणम् ...	१९
दैवार्षविवाहयोर्लक्षणम् ...	१९
प्राजापत्यविवाहलक्षणम् ...	१९
आसुरगान्धर्वादिविवाह-लक्षणानि	२०
सवर्णादिपरिणयने विशेषः ...	२०
कन्यादूषणः	२०
कन्याहरणे दण्डः ...	२०
कन्याया दोषमनाख्याय दाने	२०
अन्यपूर्वालक्षणम्... ...	२१
देवरादिनियोगविधिः ...	२१

**संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।
औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥**

गौः या वृषेण संधीयते सा **संधिनी** । 'वशां वन्ध्यां विजानीयाद्वृषाक्रान्तां च संधिनीम्' इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । या चैकां वेलामतिक्रम्य दुह्यते, या च वत्सान्तरेण संधीयते सा संधिनी । प्रसूता सत्यनतिक्रान्तदशाहा **अनिर्दशा**, मृतवत्सा **अवत्सा**, संधिनी च अनिर्दशा च अवत्सा च संधिन्यनिर्दशावत्सा-स्ताश्च **गावश्च** तासां **पयः** क्षीरं **परिवर्जयेत्** । 'संधिनी'ग्रहणं संधिनीयमल-सुवोरुपलक्षणार्थम् । यथाह गौतमः (१७।२५)—'स्यन्दिनीयमसूसंधिनीनां च' इति । स्रवत्पयःस्तनी स्यन्दिनी, यमलसूर्यमलप्रसविनी, एवमजामहिष्योश्चा-निर्दशयोः पयो वर्जयेत्; 'गोमहिष्यजानामनिर्दशानाम्' (१४।३५) इति वसिष्ठ-स्मरणात् । पयोग्रहणात्तद्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः । नहि मांसनिषेधे तद्विकाराणामनिषेधो युक्तः । विकारनिषेधे तु प्रकृतेरनिषेधो युक्तः । पयोनिषे-धाच्छकृन्मूत्रादेरनिषेधः । उष्ट्राजातमौष्ट्रं पयोमूत्रादि । एकशफा वडवादयः, तत्प्रभवं **ऐकशफम्** । स्त्रीभवं **स्त्रैणम्** । 'स्त्री'ग्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्विस्तनी-नामुपलक्षणार्थम् ।—'सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्ज्यम्' इति शङ्ख-स्मरणात् । अरण्ये भवा आरण्यकास्तदीय**मारण्यकं** क्षीरं माहिषव्यतिरेकेण । 'आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना' (मनु. ५।९) इति वचनात् । अवेर्जात**माविकम्** । 'वर्जयेत्' इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । औष्ट्रमित्यादिविकार-प्रत्ययनिर्देशात्तद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः; 'नित्यमाविकमपेयमौष्ट्र-मैकशफं च' (१७।२४) इति गौतमस्मरणात् ॥ १७० ॥

**देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान्व्रश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥**

देवतार्थं बल्युपहारनिमित्तं साधितम् । **हविः** हवनार्थं सिद्धं प्राक् होमात् । **शिग्रुः** सोभाञ्जनः, **लोहितान्** वृक्षनिर्यासान् । **व्रश्चन**प्रभवान् वृक्षच्छेदन-जातानलोहितानपि । यथाह मनुः—(५।६) । 'लोहितान्वृक्षनिर्यासान्व्रश्चन-प्रभवांस्तथा' इति । 'लोहित'ग्रहणात् हिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः । **अनुपाकृत-मांसानि** यज्ञेऽहुतस्य पशोर्मांसानि, **विड्जानि** मनुष्यादिजग्धबीजपुरी-षोत्पन्नानि तन्दुलीयकप्रभृतीनि च, **कवकानि** छत्राकाणि, 'वर्जयेत्' इति प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १७१ ॥

टिप्प०—1 अत एवाह हारीतः—'सन्धिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेद्दतु मद्भवतीति । या गर्भिणी सति दुग्धे सा संधिनीति—**हरदत्तः** । 2 मृतवत्सात्वादित्या-शयः । 3 तदग्रे तु श्रुतिविहितमेवेति तत्त्वम् ।

पाठा०—१ रनिषेधो युक्तः ख. २ व्यतिरिक्तम् क. ३ शोभाञ्जनः क. ४ पुरीषस्थाने उत्पन्नानि क.